

СТЕПИ ЛУКОМОР'Я

*Бачинська Олена,
доктор історичних наук, завідувач кафедри історії України
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова*

*Малявський Максим,
студент III курсу історичного факультету Одеського
національного університету імені І.І. Мечникова*

НАСЛІДКИ ЛИСТОПАДОВОГО ПОВСТАННЯ 1830-1831 рр.

ДЛЯ ПОЛЬСЬКИХ МАГНАТІВ ОДЕСИ
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДЕРЖАРХІВУ ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

В кінці XVIII ст., після поділів Речі Посполитої, частина території Польщі опинилась в складі Російської імперії під назвою Царство Польське. Політика імперії та патріотичні настрої польської еліти призвели до двох національно-визвольних виступів проти імперської російської влади. Першим було так зване Листопадове повстання 1830-1831 рр., другим - Січневе повстання 1863-1864 рр. Тих, хто безпосередньо брав участь у військових діях на боці повстанців (інсургентів), відправляли на заслання до Сибіру; тих, хто підтримував повстання в інший спосіб (фінансово, зброєю тощо), розшукували, переслідували, репресували. Територія Новоросійського і Бессарабського генерал-губернаторств не була задіяна у військових операціях, але тут проживали польські магнати, які в різний спосіб підтримували повстання. Частина з них проживала в Одесі, серед них представники давніх польських родів; Сабанські, Потоцькі, Чарторийські, Ржевуцькі. Матеріали Державного архіву Одеської області, фонду «Управління Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора 1796-1874 рр.» показують репресії щодо польської еліти, яка вважалася підозрілою (позбавлення привілеїв та арешт майна, доноси та скарги) [1].

До польських родин магнатів в Одесі російська влада мала підозри в співпраці з польським національно-визвольним ру-

хом. Олександр Потоцький, Адам Чарторийський, Олександр Сабанський, Вацлав Ржевувський мали майно в Одесі яке підлягало арешту.

Граф Олександр Потоцький (1798 - 1968) - польський аристократ, мав значні маєтки на Уманщині з центром у Софіївці. О. Потоцький служив у російській гвардії, де дослужився до звання полковника. Після участі в російсько-турецькій війні 1828 - 1829 рр. почав розпродаж своїх маєтків, вийшов у відставку й почав займатися музикою, літературою, живописом. В 1825 р. він познайомився в Одесі з Адамом Міцкевичем, з яким подорожував по Італії, відкривши поету «рахунок у свого банкіра» [2]. На початку Листопадового повстання О. Потоцький знаходився у Галичині, але мав виїхати до Відня. В липні 1831 р. він прибув до Варшави до повстанців, де отримав звання полковника (номінально). О. Потоцький пожертвував комітету повстанців 20 000 злотих та почав створювати за власний рахунок полк інсургентів, який був сформований запізно і активної участі в повстанні взяти не встиг. Через поганий стан здоров'я О. Потоцький виїхав до Дрездена й мав намір отримати доходи від маєтків, що у нього залишились у Російській імперії. Однак ці маєтки незабаром піддали конфіскації: уманські маєтки відійшли до військового поселення кавалерії (Софіївка була перейменована на «Царицин сад»). Родичі О. Потоцького обіцяли йому «випросити царську амністію», але він вирішив залишитися «бідним, але незалежним» і ніколи більше не повертатися до імперії. Надалі він не шкодував грошей на допомогу польським емігрантам [3].

Про маєтки в Одесі О. Потоцького було відомо не багато, але архівні документи дозволяють закрити цю прогалину. Так, справа «О конфискованных в Одессе домах князя Адама Чарторийского и графа Александра Потоцкого, по участию их в Польском мятеже» [4. 35] містить перелік одеського майна, що саме мало бути арештовано: «в 3-й частині Софіївської вулиці двохповерховий кам'яний будинок з флігелем». Будинок мав чотири кімнати, кухню, приміщення для управителя, обслуги та охоронця. На першому поверсі будинку знаходився магазин, у якому за інформацією градоначальника

зберігалось 105 четвертей пшениці. Проте, за описом титулярного радника Зенченка, який відповідав за арештоване "майно Чарторийського, Сабанського, Ржевувського, в магазині знаходилось 4 четверті зі 105. Зенченко пояснював це тим, що колишній управляючий графа Потоцького відставний поручик Фонтані раніше передав пшеницю людям Потоцького. Залишки пшениці було розпродано на торгах. В подальшому будинок О. Потоцького орендував утримувач Одеського Благородного пансіону Людвіг Роне, а магазин - купець 1-ї гільдії Стиглець [5]. Цікавим є те, що частина коштів за оренду будинку продовжувала направлятися О. Потоцькому (додаток №1).

Князь Адам Єжи Чарторийський (1770 - 1861), польський магнат, міністр закордонних справ Російської імперії в 1804 - 1806 рр., під час Листопадового повстання 1830 - 1831 рр. очолював Тимчасовий повстанський уряд. Після придушення повстання він виїхав до Парижу, де підтримував зв'язки з польськими емігрантами, продовжував вести політичну діяльність, створювати осередки для продовження боротьби за відновлення польської держави. Його майно в Російській імперії було конфісковано. В Одесі він мав невеликий будинок та два кам'яних магазини «в першій частині в XXI кварталі під номером 1». Будинок був орендований канцеляристом Размерціним, але про найм магазинів або їхній розпродаж в справі мова не йдеться [6. 5].

Граф Вацлав Ржевувський (1785 - 1831; «Эмир Золотая Борода», «Ревуха»), син останнього пального гетьмана Речі Посполитої Северина Ржевувського, сходознавець, видавав перший сходознавчий журнал в Європі «Fundgruben des Orients». Він дослужився до звання ротмістра російської армії, але у 1811 р. вийшов у відставку. Мав маєтки на Поділлі з центром у Саврані. В. Ржевувський взяв активну участь у Листопадовому повстанні: виставив кавалерійську групу на арабських конях; командував полком з 800 козаків в Балтському окрузі разом з молодим Володимиром Потоцьким, Ісидором та Олександром Сабанськими. Після битви під Дашевим В. Ржевувський зникає [7], за таких обставин все його майно було конфісковане. Його подільська частина відійшла Києво-

Подільському військовому поселенню кавалерії, як і маєтки О. Полоцького. За архівними матеріалами В. Ржевувський мав будинок в Одесі, який віддали в оренду одному з одеських купців [8. 6].

Постраждало майно і Олександра Сабанського, сина Матвія Сабанського (вірно -- Собанського), поміщика Подільської губернії і одеського купця. Родина Сабанських скупила маєтки у князів Чарторійських, графов Полоцьких та ін. Олександр і Ісидор Сабанські, як і Ієронім Сабанський, належали до заможних домовласників Одеси. Більшість з представників роду підтримали Листопадове повстання, через що зазнали репресій. Їхнє майно в Одесі мали продати з торгів, про що було оголошення в газеті «Одесский вестник» [9.133 -136].

Інформація про арештоване майно О. Сабанського міститься у архівних фондах «Об секвестировании имения помещика Подольской губернии и Одесского купца Александра Сабанского, участвовавшего в польском мятеже». Це одеське майно складалося з: двох будинків, двох магазинів (складів), які знаходились «в першій частині в XXI кварталі під номером 550, та 211 квартир під номером 5 і 6», двох морських суден (бригантин), погребів з винами, меблів та ін. рухомого майна. Чотирьох матросів, що склали команду одного з суден Сабанського, за їх вимогою мали звільнити від служби та заплатити відповідну платню [10.16 -18,101]. Відомо, що квартиру та магазин (склад) Сабанського Одеський міський голова викупив для Рішельєвського ліцею, але згодом їх передали військовому відомству і перебудували на казарми (Сабанські казарми).

Література:

1. Державний архів Одеської області (ДАОО). - Ф. 1: Управління Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора 1796-1874 рр. (далі - ДАОО. - Ф.1).
2. Чубіна Т. Д. Олександр Потоцький - син Станіслава Щенного Потоцького/ Чубіна Т.Д. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://www.rusnauka.com/CCN/Istoria/1_chubina%20t.doc.htm

3. Там само.

4. ДАОО. - Ф.1. - Оп. 191 за 1831 р. - Спр. 44.

5. Там само.

6. Там само.

7. Вацлав Ржевувський //Енциклопедія українознавства. У 10-ти томах. - Париж; Нью-Йорк: Молоде життя, 1954-1989.

8. ДАОО. - Ф.1. - Оп. 44 за 1831 р. - Спр. 191.

9. Гончарук Т. Г. Газета «Одесский вестник» про вплив польських повстань 1830-1831 та 1863 рр. на Південну Україну // Поляки на Півдні України та в Криму. - Ольштин-Ополе-Вроцлав-Одеса, 2007.

10. ДАОО. - Ф.1. - Оп. 191 за 1831 р. - Спр. 46.

Додатки

(матеріали публікуються мовою оригінала за сучасним правописом)

1. Подання графу Ф. Палену про нагляд за маєтками графа Потоцького, Ржевувського, князя Чарторійського. Херсон. Квітня 1831 р.

Херсонской казенной палаты

Представление

О поручении надзора за именьями графа Потоцкого и князя Чорторыйского одному из чиновников служащих в городе Одессе.

Его Сиятельству

господину исправляющему должность новороссийского и бессарабского генерал - губернатора тайному советнику и кавалеру графу Федору Петровичу Палену.

Из представления сей Казенной палаты от 18 октября 1831 года, Ваше сиятельство изволит быть известны, какое сделано было Палатою поручения титулярному советнику Зенченку определенному для надзора за секвестрованными в Городе Одессе именьями графов: Потоцкого и Ржевувцкого и Князя Адама Чарторыжского.

В следствие чего титулярный советник Зенченко донес Палате что он получа указ ее от 18 октября, принял 2 ноября от Одесской городской полиции именья Потоцкого,

Ржевуцкого и Чарторьжского, коим представляя на рассмотрение сей Палаты оставленные им обще с полицейскими здатчиками описи: донес: 1-е, дом графа Вацлава Ржевуцкого описан с полицейским чиновником и отдан по описи в распоряжение купца Праузе, впредь до особого распределения начальства за распискою. 2-е, дом графа Александра Потоцкого занимает содержатель благородного пансиона г. Людвик [Роне] по контракт]" заключенному им с бывшим управителем графа Потоцкого отставным поручиком Фонтани 1829 года мая 29 дня сроком от 1-го октября впредь на три года с платежом в год по 4500 руб. ассигнациями, и следуемые за наем деньги [Роне] уплатил поручику Фонтани по 20-е Октября 1831 года сполна, а подлежащие с того времени в уплату согласно Контракту впредь на три месяца, требуются им ко взносу от него [Роне] посредством Одесской градской полиции. В доме графа Потоцкого остаются ныне незанятыми в флигеле четыре комнаты и под оными одна кухня, одна комната, которые прежде занимал бывший управитель поручик Фонтани. Сии комнаты и кухню хоть и желает иметь в найм по удобности оказанной содержатель пансиона [Роне], но не пожелает ли кто другой занимать оные с выгодой для казны, он сообщил в Одесскую градскую полицию о вызове к торгам желающих. В принадлежащем графу Александру Потоцкому магазине в нижнем этаже половину и в нем таковом четвертую часть занимает одесский 1 гильдии купец Штиглец без контракта по частному условию с бывшим управителем Фонтани без определения срока с платежом в месяц по 150 руб., которые деньги получил поручик Фонтани по 19-е октября 1831 года, прочие же части магазина и под ним погреб о четырех отделениях остаются незанятыми. Почему он так же сообщил в Одесскую градскую полицию о вызове желающих взять в наймы оные; имеющемся же при сеем магазине на дворе изба занимается сторожем магазина и дома Потоцкого. 3-е, как дома Потоцкого, Чарторьжского и Ржевуцкого находятся в найме по контрактам и наемщики обязаны по оным иметь от себя наблюдение за целостию как построек, так и всей принадлежности, то особых при сих домах сторожей не

было: кроме только бывший управитель графа Потоцкого Фонтани, во время управления своего имел для присмотра за домом и магазином Потоцкого трех человек из крестьян Потоцкого: но сколько кому из них платил по недоставлению ответа на данный ему запрос неизвестно: когда же имение сие поступило в управление его Зенченка, то поручик Фонтани оставил до времени только одного человека за присмотром за магазином и за всем вообще строением Потоцкого с платежом по 100 руб. на год; как же в имениях графа Потоцкого и князя Чарторьжского имеются некоторые строения незанятыми то он считая необходимым иметь одного человека для наблюдения таковых, пригласил из вольных людей, которые запрашивают цену на месяц по 30 р., но не имея еще по случаю нахождения человека оставленного Фонтани особой надобности с таковым наймом приостановился. 4-е, принадлежащие Одесскому комерческому суду за наложение запрещения на имение графа Вацлава Ржевуцкого 11 руб. деньги из числа поступивших к нему из Одесской градской полиции внесенных в оную канцеляристом Размерицыным за наем дома князя Чарторьжского с 15 июня по 15 октября 1831 года 95 рублей отправлены им в тот суд 6 ноября. 5-е, на счет розыскания были ли произведены починки в доме графа Ржевуцкого на оставленные у купца Праузе администрацией 2000 рублей ассигнациями и о прочем он дал ему Праузе запрос 6 ноября и по неполучению от него на таковой ответа отнесся в Одесскую градскую полицию о побуждении его к скорейшей даче ему требуемых сведений. 6-е, сколько управляющий имением графа Потоцкого поручик Фонтани со времени со временем его управления оным получил с оного доходов и куда употребил таковые он дал ему запрос, но ответа еще от него не получил; почему так же отнесся в Одесскую градскую полицию о побуждении его к скорейшему доставлению такового. 7-е, дом князя Адама Чарторьжского со всеми к нему принадлежностями, кроме двух магазинов и из них под одним небольшого погреба состоит в полном распоряжении наемщика канцеляриста Размерицына по контракту заключенному им с Комиссиею наряж... ю было для управления

имениями лиц участвовавших в польском мятеже и он Размерицын сам с семейством жительствоует в оном и распоряжается остальными службами с отдачею некоторых малозначущих в наймы, но кому именно на какой срок и за какую плату по не дачи еще ему сведений за отлучкою его. 8-е, Кременецким оказалось, таковой только 47 коп. на вопрос же его где девалась последняя Кременецкий объявил, что она взята после секвестра бывшим управителем Фонтани якобы на [п...] и на корм людей принадлежащих графу Потоцкому, и 9-е, определенной для его квартиры он не мог избрать в показанных домах потому что имеющиеся в оных покои вообще входят в заведывание по контрактам наемщикам. Почему нанимает такую у [...ного] лица весьма- скудную и по дороговизне в Одессе за высокую цену прося сию Палату назначить ему следуемое число денег на наем выгодной квартиры по вниманию к таможней дороговизне ибо определенное ему жалование по 1200 руб. в год едва может ограничивать домашнее содержание с последующим же снабдить его приписанием.

[.....] Из доставленных от титулярного советника Зенченка ведомостей за ноябрь 1831 р., январь и февраль месяцы сего года значитя что означенные имения получило доходы.

За наем дома Графа Потоцкого содержателем благородного пансиона Людвигом Роне с 20 Октября 1831 по 20 Января 1831 года _____ 1125 руб.

За наем частей Магазина Потоцкого Купцом Стиглецом с 6 Ноября 1831 по 23 Января 1832 года _____ 727 руб. 50 коп.

Особо того по Ведомости за Февраль месяц показано что от прочих месяцев осталось доходов по имению графа Потоцкого непоказанных по ошибке остатками в предыдущей ведомости _____ 264 руб. 48 коп.

За наем дому Князя Чарторьжского канцеляристом Размерицыным по 15 Сентября 1831 года _____ 95 руб.

Всего 2211 руб. 98 коп.

ДАОО. - Ф.1. - Оп. 191 за 1832 р. - Спр. 44. - Арк. 2-7.